

Toshkent Tibbiyot Akademiyasi

O'zbek va xorijiy tillar kafedrası

o'qituvchisi: Utambetova Arzayim Kalmurzaevna

Tema: Tilshunoslik nuqtai nazaridan baxolash kategoriyasi
(ingliz va o'zbek tillarida misolida)

Tashkent-2022

Тема: Tilshunoslik nuqtai nazaridan baholash kategoriyasi

(ingliz va o'zbek tillari misolida)

Аnnotatsiya: Maqolada ingliz va uzbek zamonaviy tilshunosligoda baholash kategoriyasining tilshunoslik kategoriyasi sifatida tavsifi keltirilgan. Turkum baholash pragmatikalar, tilshunoslar, faylasuflar, mantiqchilar olimlarining ilmiy tadqiqotlarining dolzarb mavzusi doirasida ko'rib chiqiladi, Biz o'rganilayotgan til hodisalariga aksiologik yondoshishni asoslaymiz. Bugungi kunda baholovchi semantikaga oid lingvistik birliklarni o'rganish, antropotsentrik, kognitiv va funktsional yondashuvlar til sohasiga to'liq kirib borishga yordam beradi.

Калит so'zlar: aksiyologiya, tilshunoslik, baholash kategoriyasi, bilish, anglash, lingvistik kategoriya, aniqlik, yashirinlik.

Аннотация: В статье представлено описание оценочности как языковой категории в современной английской и узбекской лингвистике. Категория оценочности рассматривается в рамках прагматики, семиотики, аксиологической теории, является важной и актуальной темой научных изысканий ученых лингвистов, философов, логиков. Нами дается обоснование аксиологического подхода к изучаемым лингвистическим явлениям. Наблюдаемое сегодня сближение антропоцентрического, когнитивного и функционального подходов к изучению языковых единиц способствует более полному проникновению в область языка, связанному с оценочной семантикой.

Ключевые слова: аксиология, языкознание, категория оценки, познание, языковая категория, имплицитность, эксплицитность.

Annotation: The present article describes evaluation as a contemporary linguistic category in English and Uzbek languages. The category of evaluation is considered within the framework of pragmatics, semiotics, and the theory of axiology. It is an important and relevant issue in scientific research works of linguists, philosophers, logicians. The substantiation of axiological approach to the studied linguistic phenomena has been presented. The convergence of anthropocentric, cognitive and functional approaches currently observed in the analysis of language units promotes a complete penetration into the language, connected with the semantics of evaluation.

Key-words: axiology, linguistics, category of evaluation, cognition, linguistic category, implicitness, explicitness.

Til - har bir millatning mavjudligi, har bir xalqning ma`naviy - ma`rifiy yuksalishini harakatlantiruvchi kuch hisoblanadi. Tilimizning tarixi, buguni va ertasi haqida qayg'urish tilshunoslik fani zimmasida turgan vazifadir. Boshqa fanlar qatori tilshunoslik fanida ham sistemaviy tadqiqotlarga katta e`tibor berilmoqda. Shu bois, fanlarning o`zaro aloqasini tadqiq etish muhim ahamiyatga ega bo`lib bormoqda. Fanlararo munosabatlarni o`rganish natijasida maxsus fanlar oldiga qo`yilgan dolzarb muammolarni yechish uchun katta yo`l ochilmoqda. Bu hol Ingliz va O`zbek tilshunosligida barcha sathlarida chuqur izlanishlar olib borishga katta imkoniyatlar yaratadi. Bundan leksik sathning asosiy birligi hisoblanuvchi so`z va uning ma`nosi ham mustasno emas. Hozirgi kunda kognitiv lingvistikaning umumiy muammolaridan biri hisoblangan aksiologik munosabatning til sathida o`rganilishi muhim ahamiyatga ega. Tilshunoslikda funksional yo`nalishning rivojlanishi, pragmatik aspektga murojaat baho fenomenining nafaqat g`arb tilshunosligida, balki rus tilshunosligida ham markaziy o`rinlardan birini egallashiga turtki bo`ldi. Inson nutqi kimga yoki nimaga qaratilganligi, qanday niyat bilan sodir etilganligi masalasi tilni mantiqiy nuqtai nazardan o`rganish va baho berish bilan chambarchas bog`liqdir. Ilmiy adabiyotlarda "baho" tushunchasi, bahoning til tabiati va tiplari, baho maqomining lingvistik kategoriyalari masalalarining hajmi va mazmunini o`rganish ancha faol yo`lga qo`yilmoqda. Aksiologik baho masalasi falsafiy kategoriya hisoblanadi. Bu masalaning lingvistik kategoriya sifatida o`rganilishi uchun avvalo, uning falsafa fanidagi ko`rinishlarini yoritib berish zarur. Aksiologik bahoning ham falsafiy, ham lingvistik kategoriya sifatida namoyon bo`lishini isbotlab berish hozirgi kunda tilshunoslik fani oldida turgan eng dolzarb masalalardan biri sanaladi. Zero, tilshunoslik fanining bosh maqsadi ham til va nutq hodisalarining shakl va mazmun o`rtasidagi munosabatini, o`ziga xos tomonlarini ochib berishdan iboratdir. Boshqa fanlar singari tilshunoslik fanida ham sistemaviy tadqiqotlarga katta e`tibor berilmoqda. Aksiologik baho muammosi falsafiy kategoriya sanaladi. Aksiologik bahoning ham falsafiy, ham lingvistik kategoriya sifatida namoyon bo`lishini isbotlab berish hozirgi kunda tilshunoslik fani oldida turgan eng dolzarb masalalardan biri bo`lib hisoblanadi. Baholash nazariyasi uzoq tarixga ega. Tilshunoslik fanining ma'lum bosqichlarida tadqiqotchilarni qadr-qimmatni baholashning turli jihatlarini o`ziga tortdi, yangi usullar paydo bo`ldi, baholovchi kategoriyalarni tahlil qilishda yondashuvlar, ularning tabiati, tuzilishi va tashkil etish tamoyillari haqidagi bilimlar to`plandi. Baholashni o`rganish nafaqat til fanlari tomonidan hal qilingan, balki falsafa, etika, mantiq, psixologiya va aksiologiya doirasida ham tadqiq qilingan bir qator muammolar bilan chambarchas bog`liq. Eng muhim muammolar baholashning turli kontseptsiyalarini ishlab chiqish, kontekst va taxminiy qiymatning o`zaro ta`siri masalalari va boshqalar bilan bog`liq. Baholash keng

tavsiflangan kategoriya bo'lishiga qaramay, u hali ham mulohaza yuritish va tahlil qilish uchun murakkab, murakkab hodisadir.

Baholash tushunchasi tilshunoslik sohasiga baholash mantiq'idan kirdi, bunda umumiy ma'noda baholash qadriyatlar haqidagi bayonot sifatida ta'riflanadi [Ivin 1970: 12;]. Shu bilan birga, qiymat deganda har qanday qiziqish, istak, intilish va hokazolarning har qanday ob'ekti tushuniladi, bunda ijobiy va salbiy qadriyatlar o'rtasida farqlanadi. Boshqacha qilib aytganda, baholash deganda ob'ektning ijobiy / salbiy ma'nosi ochiladigan ob'ektning shunday ta'rifi tushuniladi (Ivin 1970: 62). Baholash tushunchasini mantiqdan meros qilib olgan tilshunos olimlar asosiy e'tiborni baho qadriyatlari muammosiga va ularning tilda ifodalanishiga qaratgan. An'anaviy tilshunoslikda baholashni ko'rib chiqishda asosiy vazifalar qatori semantikaning umumiy masalalari va baholash tuzilishini tahlil qilish, baholash strukturasi asosiy elementlarining o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish, baholash bayonotlarining funktsional xususiyatlarini aniqlashdan iborat edi. umumiy. Belgilangan vazifalar strukturalizm va funktsional grammatika vakillari tomonidan amalga oshirilgan baholash ma'nolarining semantik, pragmatik va funktsional xususiyatlarini o'rganishga turtki bo'ldi.

Ma'lumki, pragmatikaning markaziy tushunchalaridan biri baho hisoblanadi. Baho falsafiy-mantiqiy kategoriya sanalib, uning nazariy asoslanishi formaal aksiologiyada o'z aksini topgan. Bu masala tilning semantik yo'nalishi bilan aloqador bo'lib, unda ko'proq til yoki nutq birliklarining mazmun jihatiga e'tibor qaratiladi va falsafiy qarashlar asosida tadqiq etiladi. Mazkur masala bo'yicha chet el va rus tilshunosligida bir qator tadqiqotlar olib borilgan (V.N. Teliya, E.M. Volf, V.I. Abaev, N.D. Arutyunova, V.A. Vasilenko, M.A. Lukyanova, T.V. Markelova, O.V. Saxarova, M. YAkubovich va Boshqalar.).

O'zbek tilshunosligida tilning turli sathlarida baho ifodalovchi vositalarni aniqlashga bag'ishlangan A.G'ulomov, A.Hojiev, R.Qo'ng'urov, R.Rasulov kabilarning ishlari mavjud bo'lsa ham, lekin ularda aksiologik baho alohida lingvistik kategoriya sifatida yaxlit holda monografik tadqiqot ob'ekti bo'lgan emas. Shuni ham aytish kerakki, ushbu muammo yuzasidan dastlabki qadamlar qo'yildi (masalan: G'.Qambarov), lekin ularda aksiologik baho haqidagi umumiy fikrlar berilgan bo'lib, uning har bir sathda namoyon bo'lishi keng planda o'rganilmagan. Shu jumladan, o'zbek tilida bahoning aksiologik talqini hamon o'z echimini kutmoqda. Bu holat tadqiqot uchun tanlangan mavzuning dolzarbligini ko'rsatadi.

Mantiqiy baho ikki xil bo'ladi: mutlaq va qiyosiy. Bahoning bu kabi ikki guruhga ajratilishi mantiqiy va lisoniy bahoni o'zaro tenglashtiradi, natijada

mantiqiy bahodagi asos lisoniy bahodagi semantik munosabatga teng keladi. Mutlaq baho sub`ektning barcha ob`ektlar uchun va ob`ektiv borliqdagi barcha narsa , voqea, hodisa, belgi, harakat uchun ijobiy, neytral, salbiy munosabat ifodalashini bildiradi. Bunda lisoniy jihatdan denotativ ijobiylik, neytrallik yoki salbiylik ifodalanadi. Tilshunoslik nuqtai nazaridan baho munosabatlari logik tilshunoslar, semantika bilan shug`ullanuvchi E.M.Volf, N.A.Arutyunova¹, S.S.Xidekel, G.G.KaShel², A.A.Ivin kabi olimlar asarlarida yoritila boshlandi. N.D.Arutyunovada aksiologik masala falsafiy asosda olinadi va tadqiqot logik-semantik yo`nalishda olib boriladi.S.S.Xidekel va G.G.Kashel tadqiqotlarida baho ifodalovchi leksik vositalarning semantik tasnifi berilgan bo`lib, ular faqat umumiste`moldagi leksemalarga e`tiborni qaratadilarN.D.Arutyunova ikki xil nopredmet ob`ektни ajratishni kifoya deb biladi: jarayon (holat, xususiyat, hodisa) va faktlar (ya`ni propozitsiyalar). Birinchisi insonning ob`ektiv borliqqa singib borish muhitini, ikkinchisi borliqning inson ongiga singish natijasini bildiruvchi narsa-tushunchalarni umumlashtiradi. U o`z fikrini davom ettirib, birinchi guruhga quyidagi predmetlarni kiritish mumkinligini aytdi: harakatlanish va harakatsizlik, harakat yoki holatning darajalanishi, natijalilik va natijasizlik kabi. Ikkinchi holat uchun belgilarga qarab ajratish xarakterli bo`lib, haqiqat va faraziy, haqiqat va yolg`on, tasdiqlash va rad etish singari xususiyatlar olinadi.Baho ma`nosi ob`ekt va sub`ekt munosabatlari asosida yuzaga chiqadi, ya`ni so`zlovchi (sub`ekt) ob`ektdan ta`sirlansa yoki unga o`z munosabatini bildirish istagi tug`ilsa, u o`z fikrini bayon qiladi. Natijada baho munosabati yuzaga chiqadi. Bahoning belgisi ob`ektga bog`liq bo`lib, Shu asosda ijobiy, betaraf, salbiy munosabatlardan biri oydinlashadi. Ijobiy yoki salbiy baho betaraf (neytral) ma`noli leksemadan qancha uzoqlashib borsa, ijobiylik va salbiylik ma`nolari Shu darajada kuchayib boradi. Bunday ko`rinishda ob`ektga ijobiy yoki salbiy baho berish jarayonida darajalanish xususiyati yaqqol ko`zga tashlanadi. Baho munosabatining lisoniy tomoni semantik strukturada o`z ifodasini topadi.

Baho semantik kategoriya sifatida tilshunoslikning tekshirish ob`ektiga kiradi. Baho tilshunoslikda semantik kategoriya sifatida semasiologik va onomosiologik tahlil etiladi. Bunday tahlil etishda bahoning semantik elementlari e`tiborga olinadi. Shu jihatdan bahoni yuzaga keltiruvchi birliklar qaysi sathga (fonetik, leksik, morfologik, sintaktik va hatto ekstrolingvistik unsurlar va b.)

¹ Арутюнова Н.Д. Сравнительная оценка ситуаций.//Серия литературы и языка. 1983, Том 42,№4.s.,330.

² Хидекель С.С., Кашель Г.Г. Природа и характер языковых оценок //Лексические и грамматические компоненты в семантике языкового знака. –Воронеж, 1983, с. 14-24.

mansub bo'lishidan qat'iy nazar, ularning ma'no qirralari tahlilga tortiladi. Tahlil jarayonida sub'ekt va ob'ekt o'rtasidagi shartnomaviy munosabatni e'tibrga olib ish ko'rish muhim ahamiyatga ega. Kognitiv protsedura natijasida sub'ektning axloqiy harakatlarini xususiyatlari, fazilatlari baholash degan xulosaga keladi "**Yaxshi**" taqlid qilish kerak, xususiyatlari, fazilatlari "**Yomon**" narsadan qochish kerak. Xususiyatlari, fazilatlari "Yaxshi" - bu o'rnak modellari:

Masalan: *A good dog deserves a good bone* (Yaxshi it yaxshi suyakka loyiqdir) *A good example is the best sermon* (Yaxshi so'z - bu yarim omad); *A good face is a letter of recommendation* (Yaxshi yuz juda yaxshi harfga teng); *A good wife makes a good husband* (Erni er qiladigan ham xotin, qora yer qiladigan ham xotin);

Leksemaning mazmun jihatida, voqelikni nomlashdan tashqari nomlanayotgan voqelikka munosabat ham bildiriladi. Baho so'zlovchining ob'ektga yoki holatga bo'lgan ijobiy yoki salbiy munosabatidir. Baho ko'proq belgi bildiruvchi leksemalarda uchraydi, lekin predmet, harakat, holat ma'nosini anglatuvchi leksemalarda ham mavjud. Belgi orqali munosabat ifodalanar ekan, sifat so'z turkumini tashkil etuvchi leksemalarda baho munosabati yaqqol namoyon bo'ladi. Masalan o'zbek misollarida olib qaraydigan bo'lsak:

- *Voy, dadajon, buvam ketib qoldilarmi?*

- *E bolam, hayot shunaqa ekan, sen kimga zor bo'lsang, o'zini aziz qilib intizor qiladi* ("Rayhon guli" A.Sa'dulla).

Misolimizdagi "zor", "aziz", "intizor" leksemalaridan baho semasining belgi orqali ifodalanishini ko'rish mumkin. Baho aksiologik jihatdan predmet yoki harakatning bahosini anglatar ekan, bu jihatning aynan sifatlarda namoyon bo'lishi tabiiy holdir. Ijobiy yoki salbiy baho semasini berishda belgi ifodalovchi leksemalar faol tarzda ishlatiladi. Masalan:

Qanday yoqimli tong! To'yib-to'yib nafas olasan! Buncha

fusunkor bo'lmasa bahor! Qishlog'imiz naqadar go'zal-a! (Gazetadan).

Misolimizdagi "yoqimli", "fusunkor", "go'zal" sifatlari orqali ijobiy ma'nodagi bahoni ko'rish mumkin. Sifatning ma'noviy guruhlaridan foydalanib ijobiy yo salbiy baho berish mumkin.

Baho ob'ekti o'z xususiyatiga ko'ra kerakli, zaruriy ma'lum talablarga javob beradigan qiymatga ega bo'lishi yoki aksincha bo'lishi mumkin. Shunga ko'ra baho ob'ektga reallikdagi o'ziga xos uslubiy maqsad uchun kerakligi, zarurligi e'tiborga olinsa, joyning "qulay"lik bahosi faqat jumla (ba'zan matn) orqali aniqlanadi Ko'rinib turibdiki, "yaxshi - yomon" baho umumiy bo'lib,

"ijobiylik -salbiylik" baho bilan assimetrik bo'lishi mumkin ekan. "Yaxshi" mezon (neytrallik)dan yuqori ekanini bildirsa, "yomon" me`yordan past, oz, quyi ekanini anglatadi. Bu baho munosabatlari turli intensiv shakllar bilan kuchaytirilishi ham mumkin: eng yaxshi,eng yomon, juda yaxshi - juda yomon. Eng, juda, g'oyat, bag'oyat, rosa, nihoyatda kabi intensifikatorlar qo'llaganda ham asimetriyani kuzatish mumkin. Baho ifodalovchi so'zlarning ba`zilari o'zaro qutbiy semaga ega bo'lmasligi va o'zaro antonimik juftlikni taShkil qilmasligi mumkin. Kuzatishlar shuni ko'rsatdiki, ijobiy baho ifodalovchi so'zlar, salbiy semasi mavjud bo'lgan so'zlarga nisbatan ko'pchilikni tashkil qiladi. Ko'rinadiki, musbat baho munosabati ko'p hollarda shaxsning holatga munosabatini ifodalab kelsa, manfiy baho ob`ektning asosi va harakati munosabatini bildirib keladi. Shaxs xususiyati antonimiyasida shaxsdagi ma'lum belgi - xususiyat progressiyasi yoki regressiyasi ifoda etiladi.

Xulosa o'rnida,shaxs yoki ob'ektni baholash vaqtida bir necha bosqichlarni o'z ichiga olgan ma'lum bir jarayon natijasida amalga oshirilgan holda : kognitiv baholash protsedurasidan o'tish"yaxshi", "yomon" baholovchi predikatlar asosida; kognitiv tasniflash xususiyatining ta'rifi - prototip; ob'ektning differentsial xususiyatlarini aniqlash; prototipning xususiyatlarini va ob'ektning differentsial xususiyatlarini hisobga olgan holda shakllantiriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Qambarov G'. S. Baho munosabati va uning o'zbek tilida ifodalanishi. Filol.fan.nomz. diss.avtoref. –T., 2008, 3-b.,B.26.
- Арутюнова Н.Д. Аксиология в механизмах жизни и языка // Проблемы структурной лингвистики 1982. М., 1984. С. 5-23.
- Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки. –М.: Наука, 1985.
- Арутюнова Н.Д. Об объекте общей оценки //Вопросы языкознания, 1985. №3.с.13-14.
- Хидекель С.С., Кашель Г.Г. Природа и характер языковых оценок //Лексические и грамматические компоненты в семантике языкового знака. –Воронеж, 1983, с. 14-24.
- Арутюнова Н.Д. Сравнительная оценка ситуаций.//Серия литературы и языка. 1983, Том 42,№4.с.,330.
- Вольф Е.М. Варьирование в оценочных структурах.//Семантическое и формальное варьирование.-М.:Наука, 1979,с. 273-294 В
- Вольф Е.М.Функциональная семантика оценки.-М.:Наука 1985;
- Шмелёва А.А.Оценочность в прагмасемантике высказывание. Современные проблемы лингводидактики./Бирский\ гос.пед.ин-т.- Бирск, 2004, С.109-114
- Банару В.И. Оценка, модальность, прагматика.- Калинин, 1987, с.14.
- Якушина Р.Н. Динамические параметры оценки. Автореф.канд. филол. наук.- Уфа, 2003, стр.6. 24с
- Кремих И.И. Оценка в лексической семантике. -М.: МГПУ, 1986,стр.18.
- Богуславский М.В. Словарь оценок внешности человека. – М.:Космополис, 1994,с.10. 336 с.,